

Csorba Dávid

DEBRECENI EMBER PÁL MÁRTÍR-KÉPE*

Debreceni Ember Pál (Debrecen, 1661 – Olaszliszka, 1710) a kora újkori magyar kálvinizmus tudós lelkésze volt, aki összeállította a felekezetének a hagyományait bemutató egyháztörténetet, a *Historia Ecclesiastica*,¹ melynek révén a reformáció óta először nyerhettek betekintést a latinos műveltségű világ érdeklődői a hazai magyar nyelvű reformátusok világába. A jelenlegi elemzésben egyetlen szempontot érvényesítek: azt vizsgálom, hogy milyen volt Ember Pál viszonya korának üldözötteihez, hogyan beszélt/hallgatott arról a korjelenségről, amit annak eszmerendszerében a keresztyén szenvedés és halál egyik megjelenítésére tekintettek, s a mártírium fogalmával írtak le. Minthogy mind a régi irodalom, mind szerzőnk és kora, és végül a választott téma sem tartozik a mai háziolvasmányok kiemelt témái közé, ezért előbb történeti távlatban szemléltetem ezt a letűnt világot, majd pedig egyetlen szöveget elemzek eszme- és irodalomtörténeti szempontból.

A témát ismerők előtt félrevezető lehet a fenti cím. Ismerünk a gályarabokról saját maguk által készített számos rajzot, melyek a korabeli németalföldi (ma: Hollandia) kiadványokban több módon is napvilágot láttak (sőt újabban Svájcban magam is találtam több eddig ismeretlen rajzot), sőt a szabadulásukkor kettejüket (Harsányi M. István és Séllyei M. István) Zürichben megfestették. De itt nem egy újonnan felfedezett grafikai műről lesz szó, hanem a mártír-téma Ember Pál szövegeiben testet öltő jelenségéről: Ember Pál egyháztörténete és egyéb művei, kézíratai és kiadványai ugyanis számos mártírdokumentumot tartalmaznak. A fenti cím első hallásra lehetne paradoxon. Hiszen a 17. századi lelkész, akihez az első rendszeres református egyháztörténet szerkesztése kötődik, nem volt mártír, a szó klasszikus értelmében. A nemrég napvilágot látott mártírológiai konferenciakötet témái, módszerei azonban világosság teszik, hogy a kora újkori mártír-fogalom meglehetősen összetett jelenséget takar, és korszaktól és adott kultúrától, műfajtól függően több jelenségre is érvényes lehet.² A fenti cím közkeletű értelmezése (mártír = vértanú,

* Ez a tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Adolf LAMPE, [DEBRECENI EMBER PÁL], *Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Transsylvania*, Utrecht, Poolsus, 1728.

² *Protestáns mártírológia a kora újkorban*, szerk. CSORBA DÁVID, FAZAKAS Gergely Tamás et al., *Studia Litteraria*, 51(2012/3–4), 317 = <http://hdl.handle.net/2437/134533>.

hitbéli kiállása miatt szörnyű halált halt) ez alapján nem feltétlenül paradoxon, mivel nem szükséges a halállal megpecsételni az életutat a mártíromság eléréséhez, lehet valaki hétköznapi keresztyén emberként is egy megszenvedett élet megjelenítője, s ezáltal a mártíromság koszorújára érdemes személy.

Azonban sem az egyik, sem a másik előfeltevés alapján nem indítom ezt a tanulmányt, hanem a kettőnek egy-egy részkérdéséből. Ha ugyanis Debreceni Ember Pál mint korának gyermeke megélte az ellenreformáció (1670–81: a kálvinista egyháztörténetben az ún. gyászévtized, 1681–1781: az ún. vértelen ellenreformáció korszakaként híresült el) és a gályarabság időszakát (1674–76), találkozott azok tanúival, az a kutatási kérdésem, hogyan jelenítette meg életművében ezt a témát? Milyen arculatot, képet, image-t formált felekezetének szenvedő alakjairól kéziratossá vagy kiadvány-szintű szövegeiben? Speciális pedig: mi az oka annak, hogy egyháztörténeti összeállításában viszonylag szűk helyet szentelt kora mártírjainak? Lehetséges ezt fogalomtörténeti illetve kegyességtörténeti aspektusból is megközelíteni. Illetve ezenkívül az vizsgálendő, hogy milyen konnotációkban élt Ember Pál használatában a mártír-fogalom? Másrészt ezeket miként jelenítette meg, s melyik értelmezést s miért vonatkoztatta magára a 17. századi szerző?

Élet és életmű a mérlegen

Debreceni Ember Pál élete a 17. század jellemző kelet-európai jelenségeként írható le minden mozzanatában. Megtestesül ebben az útban a háttér, a debreceni kálvinista közeg jelentősége (ennek kivetülése a szorgos és vallásos jellemre), a külföldi egyetemjárás (Németalföld, ma: Hollandia), a hazai protestantizmus üldöztetései (a rekatolizáció légkörében), a háborúk sújtotta Kárpát-medence mindennapjai (a török kiűzése, Thököly- és Rákóczi-szabadságharc korában) s a fiatalon lezárt élet (1710-ben alig 50 évesen pestisben hunyt el). A hosszú 17. század (1598–1714) a vallásháborúk kora: versengő felekezetek vallási és politikai legitimációi mellett a Kárpát-medencét nagyban befolyásolták a Habsburg birodalmi igények. Nemcsak katolikus-protestáns polémia és a konfesszionalizáció törekvései, hanem az ún. lipóti abszolútizmus mentén alakultak olyan jelenségek mint a függetlenségi mozgalmak (Wesselényi, Thököly, Rákóczi), nemesi és parasztfelkelések (Tokaji Ferenc, Esze Tamás). A török birodalom két új szandzsákközpontot hozott létre ekkor (Várad, 1660; Érsekújvár, 1663), az erősödő katolikus ellenreformáció hatására pedig 1670-től beszélünk a vándorló protestáns kollégiumokról (a váradi Debrecenbe 1660, a gyulafehérvári Enyedre 1662, a pápai Adásztevelre, a pataki 1714-ig 5 különböző helyre, az eperjesi Késmárkra, etc.), az 1673–74-es pozsonyi prédikátor-perről (mely kb. 750 főt érintett), és speciálisan a gályarabokról (30 túlélővel). Láthatóan ez a kor

nem kedvezett a nyugodt munkakörülményeknek, de éppen elősegítette a mártírkép megannyi formájának kialakulását.

Jóllehet Ember Pál számos területen tevékenykedett, de a fenti műve miatt Bod Péter óta a szakirodalom egyöntetűen elsősorban egyháztörténet-íróként emlegeti. Tanulmányait szülővárosában végezte, itt a diákok közt megbecsült köztanítói tisztelet is töltött be, jellemzően négy osztály praepceptora is volt, ami egészen átlagon felüli tudást és megbecsülést jelent. Általában ugyanis 1-2 osztály tanításában segítettek be a jobbak a professzornak, s miután a délelőtti előadásokon meghallgatták a prelectiot, délután a kistanítók segítségével mélyítették el ezt a tudást. Kéthetente és classis-onként (értsd: évfolyamokként) változtak a kurzusok, ehhez kellett alkalmazkodniuk a segédtanítóknak. S mivel még maguk is tanultak, ezért az általuk hallgatott órákhoz kapcsolódva a többiekkel együtt a féléves exameneken ugyanúgy vizsgáztak. Ember Pált a diákság megválasztotta vezetőjének (senior), akinek a diákjogi képviselőtől a tanárokkal való kapcsolattartásig és a diákalkalmak megszervezéséig számos feladata volt. Ebbéli minőségében tarthatott szabad megemlékezést az időszakban elhunyt neves bibliafordító lelkészről s professzorról, Komáromi Csipkés Györgyről.³ Fennmaradt naplója ékes lenyomatát adja ennek a sűrű időszaknak (1679–81).⁴ Még diákvezetőként őt kérték ki Patakra, ahova a korábbi üldöztetések elől visszatért a diákság, s kezdetben (1682–83) tanári és lelkészi feladatot is ellátott. A hegyaljai várost visszaszerző Thököly Imre előtt ő prédikált a városi templomban, s az ő támogatásával jutott el az ekkori iskoláztatás szokásos külföldi egyetemi szintjére, a németalföldi peregrinációba (Franeker, Utrecht és Leiden egyetemeire). A szellemileg és pénzügyileg is tehetősebbek módjára többször disputált, nyilvános vitatkozáson részt vett, és szövegeit meg is jelentette (1686).

Hazatérve első munkahelyén folytatta, de már nem mint rektor (iskolavezető), hanem a pataki kálvinista „egyetemváros”, a „Bodrog-parti Athén” egyik városi lelkésze (1686–87). Egy korabeli apodémikai (utazási irodalmi) metafora szerint érthető az Ember Pál esete is mint a 17–18. század tipikus magyar kálvinista életútja, „*tota vita fuit peregrinatio*”. A hazai politikai és hadi viszonyok azonban gyakran változtak csak ez életút alatt is. Mire hazatért külföldről, mecénása elvesztette a drágán szerzett birodalmát, a Felső-magyarországi Fejedelemséget, s Patakra visszatértek a jezsuiták. Ember Pált kamarai ediktummal tiltották el a városi templomi szolgálattól, többször bebörtönözték. Ennek hatása a kézírataiban csak áttételesen jelenik meg: a külső, történeti források jelzik csak, hogy a szomszédos faluba, Hotykára tette át a székhelyét (1687–95), s a patakban keresztelte a pataki reformátusokat. Következő állomáshelyén, Losoncon (1695–1701) már tudományos munkáit is végezte, prédikációs kötet, zsoldármagyarázat kiadás, egyháztörténeti kompendiuma

³ Ld. CSORBA Dávid, *Debreceni Ember Pál elloptott és eltűnt könyvei*, MKsz, 130(2014/2), 204–217.

⁴ Uő, *Debreceni Ember Pál kéziratos naplója a puritán Debrecenből*, Könyv és Könyvtár, 22/23(2000/2001), 173–185.

gyűjtése s rendezése mind ez idő alatt érik be. Szatmár (1701–4), Debrecen (1704–5) majd Diószeg következett, végig a Rákóczi-szabadságharc eseményeitől kísérve, mindegyik helyről háború űzte el. Végül Liszkán (ma: Olaszliszka) telepedett meg (1706–10), s itt fejezte be főművét (1708, az utolsó kézirat lezárásának dátuma), s életét egyaránt (az 1709-es pestisjárvány ragadta el őt is, mint annyi mindenkit ebben az időben, beleértve a debreceni egyházi és világi támogatóit).⁵

Ember Pál hatása a magyar kálvinista egyházi irodalomban nagyon jelentős. Egyrészt az egyháztörténete és az abban közölt hiánypótló források töretlen népszerűségnek örvendenek halálától máig. Másrészt a személye és életpéldája is mérhető: utódai közt (Szatmári Paksi-család) 4 kollégiumi professzor és püspök található. Mivel a családnak volt pataki és debreceni időszaka is, ezért kéziratai mindkét város nagykönyvtárában fellelhetőek, főművének a másolatai pedig korábban bejártak Marosvásárhelytől Utrechtten át Oxfordig sok helyet. Elsőként Bod Péter, Bethlen Kata tudós papja, majd Szombathy János, a híres pataki könyvtáros értékelték egyház-, irodalom- és regionális történeti jelentőségét.⁶ Kéziratairól Révész Kálmán, Harsányi István, Ritoókné Szalay Ágnes írtak; teológiai gondolkodásáról Kathona Géza, Bucsay Mihály, bibliográfiáját Czegle Imre összegezte.⁷ Az utóbbi évtizedben én vizsgáltam a szövegeit filológiai, eszme- és dogmatörténeti s narratológiai nézőpontból.

A kutatások alapján egyértelmű, hogy nem csak a nagy magyarországi kálvinista történeti kompendium kötődik a nevéhez, hanem számos, a korban gyakori megszólalás és műfaj. A kötelező reprezentatív formák közé sorolhatjuk a temetési búcsúztatókat (elégia és epitáfium),⁸ a kortársainak publikációit köszöntő verseit (carmen),⁹ s az egyetemi viták kiadványait.¹⁰ Már felnőttkori önálló művei bár nem nagy számúak, de a 17–18. század fordulójának körülményei és nyomdai lehetőségeihez mérten soknak számítanak, sőt: a századvégi kálvinista szerzők közül a

⁵ CSORBA Dávid, *Debreceni Ember Pál és a pataki szellemiség*, Sárospataki Füzetek, 17 (2014/1), 93–107.

⁶ Bod Péter, *Magyar Athenas*, Nagyszeben, s. n., 1766; kiad. TORDA István, Bp., Magvető, 1982 (Magyar Hírmondó). 60–61. = http://mek.oszk.hu/01800/01811/html/pages/OSZK_M46282_BP_Magyar_Athenas0093.htm; Johannes SZOMBATHY, *Memoriale Historicum*, Patak, 1793, [kézirat] = Sárospataki Református Kollégium Nagykönyvtára Kézirattára, jelzete: Kt. 42. 69.

⁷ A filológiai könyvészetet ld. RITÓOK Zsigmondné, *Debreceni Ember Pál egyháztörténetének kéziratai*, MKsz. 89(1973), 175–185, 364–376; a teológiai és egyéb könyvészetet legújabbban ld. CSORBA Dávid, „A sovány lelket meg-szépíteni”: *Debreceni prédikátorok (1657–1711)*, Debrecen, Hernád, 2008 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 5), 191–198.

⁸ Elégia és epitáfium: Köleséri Mihály (1679), elégia: Martonfalvi György (1681), Nógrádi Mátyás (1681) temetésére, ld. RMK II, 1443, 1480.

⁹ Az ún. carmen: ifj. Köleséri Sámuel (1682), Szöllösi Pál (1686) és Nagybányai Fűsi Lőrinc (1686) kiadványaihoz, ld. RMK II, 1503; RMK III, 3391, 3403.

¹⁰ Egy beszéd két részletben, külön két tanár vezetésével, de egy jelzet alatti publikáció (RMK III, 3389).

legnagyobbak, mind gyakoriságban, mind terjedelemben. Egy halotti prédikáció (Kassa, 1693), egy zsoltármagyarázat, *Boanerges, Mennydörgésnek két fiai* címen (Kolozsvár, Tótfalusi, 1698), egy teljes évkörre szóló prédikációs kötet *Szent Siklus* címmel (Uo., 1700), ebben egy önálló ünnepi, úrvacsorai prédikációval, illetve egy dogmatikai vitairat, *Garizim és Ébál* néven (Uo., 1702).¹¹

Már 300 évvel ezelőtt is a kor értelmiségijének kötelező stallumai közé tartoztak olyan munkák, mint kötet szerkesztés, kiadás. A korban nagy jelentőségű debreceni kollégiumi törvények revideálása (1704) az ő nevéhez is fűződik, mely a korábbi debreceni (1657) és a még korábbi pataki (1622) törvények alapján történt: minthogy Ember Pál mindegyik kálvinista város Collegiumában élt és dolgozott, a legeklatán-sabban szólhatott hozzá a kérdéshez. Önálló prédikációs kötetében nemcsak láthatólag maradt még néhány lapnyi hely, s így ott kiadta egy már említett ünnepi beszédét, illetve apósának, a kor neves professzorának, Martonfalvi Györgynek – azóta egyetlen ismert – magyar nyelvű prédikációját.¹² Ember Pál a debreceni éveit (1704–5) lektorálta az anglikán püspök John Jewel *Apologia Ecclesiae Anglicanae* című munkáját (mely magyarosítva, tömörítve jelent meg, de szintén nem az ő neve alatt),¹³ illetve korrektora volt az ún. Komáromi Csipkés-bibliának, annak az ószövegségi részét revideálta. Saját műveiben pedig nem egyszerűen citált auctorokat, hanem mai szakmai elvárásokkal tekintve is korrekten és hosszan idézett forrásai-ból azok megjelenési adatait pontosan feltüntetve.¹⁴

Így ezen szerkesztői munkák legnagyobb és leghosszabb ideig készülő kiadványa, melynek megjelenését már Ember Pál sem élte meg, a már említett teljes magyarországi egyháztörténet (adatgyűjtés: 1684–1703, szerkesztés: 1696–1708), mely végül a németalföldi tanár, Friedrich Adolf Lampe neve és kiadása alatt jelent meg külföldön latinul (Utrecht, 1728). Ebben az előzetes tervei alapján egy másik korabeli magyar szerzőjű, latin nyelvű történeti kiadvány rendszerét követve haladt: Pápai Páriz Ferenc, *Rudus redivivum* című munkáját folytatta kronológiai rendben, de az elejétől egyháztörténeti nézőpontból kiegészítve forrásokkal, történeti és egyéb fogalmakkal, eseményekkel.¹⁵ A tervezett kiadvány 1703-as kéziratában mint alapműve támaszkodott a zempléni egyházmegyei levéltárból kikölcsönzött, és végül nála maradt, később pedig a debreceni collegiumi könyvtárba került pataki tanár

¹¹ RMK II, 1436; RMK I, 1519; 1556; 1650.

¹² MARTONFALVI TÓTH György, *Keresztényi Inneplés*, Debrecen, Karancsi, 1663 (RMNY 3072). ill. a második kiadását ld. az Ember Pál-féle *Szent Siklus* című kötet (Kolozsvár, Tótfalusi, 1700) mellékleteként.

¹³ Johannes JUELLUS, *Apologia Ecclesiae Reformatae*, Debreceni, s. n., 1704, (RMK II, 2203).

¹⁴ Ld. például a különböző dogmatikai szövegeket (Szent Ágoston, Luther, Brentz és Lipsius műveit) *Garizim és Ébál* című kötet (Kolozsvár, Tótfalusi, 1702) mellékleteként.

¹⁵ PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Rudus redivivum*, Szeben, Steph. Jüngling, 1684 (RMK II, 1554); DEBRECENI EMBER Pál, *Historia Ecclesiastica Regni Hungariae bipartita*, [kézirat], [Liszka, 1706] = Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Könyvtára (Budapest) Kézirattára, jelzete: K. 1. 29., ld. az előszót.

történeti munkájára, Szilágyi Benjámint István *Synodaliájára*.¹⁶ Az útközben többször szétszóródott, elveszett forrásai közül a végül 1708-ban lezárt kiadványában helyt kapott régi jó ismerősének, barátjának és pataki kollégájának, id. Csécsi Jánosnak két latin írása, különböző egyháztörténeti dokumentumok (kálvinista és unitárius levelek, jegyzőkönyvi szövegek, egyéb feljegyzések), melyek eredeti szövegei vagy végleg elvesztek Ember Pál menekülési közben, vagy azóta is lappanganak egy gyűjteményi kéziratcsomóban.

Végül szerzőnk közölte a saját korának nagy visszhangot kiváltott üldöztetésének, a protestáns gályarabok nyomorúságának dokumentumai közül 24 levelet, melyet kiváltásuk érdekében vagy éppen megszabadulásuk után írtak. Ezek a korban a híradást képviselő műfajok, melyekhez több szabadult gályarabtól hozzájuthatott: a debreceni Collegiumban tanult, és a nyomorúságuk történetét végigdokumentáló Kocsi Csörgő Bálinttól, vagy a felső-magyarországi esperesi fennhatóság alatt működő egyesült egyházmelegyék (ma: szlovákiai és tiszáninneni református egyházkerület) falvaiból visszatért lelkészektől (pl. Harsányi M. István, Karasznai Mihály). Jelentősége ennek a forráskiadásnak, hogy máig nem jelentek meg azok a nagyjából 300 számúra becsült levelek, beadványok, feljegyzések, amelyek a gályarabokhoz kötődnek, és ezek közül is csak néhány levél látott napvilágot akkor Németalföldön, és a 19. század forrásközlő *Sárospataki Füzetek* sorozatában. És végül a *Historia Ecclesiastica* paralipomenájaként, függelékeként, a III. könyv 5. szekciójában jelent meg Kocsi Csörgő Bálint *Narratio brevis*-ének első 9 fejezete,¹⁷ mely azonban független Ember Páltól, mivel ez az ismert okok miatt és körülmények közt Lampe szerkesztői eljárásának köszönhető. Tudjuk ugyanis, hogy Debreceni Ember Pál eredeti (1696–1703 közötti), majd az öt ötlelettel segítő berlini tanár, Jablonski által javasolt változatban (1703–8 közötti kéziratok) sem szerepelt Kocsi Csörgő műve, helyette Pápai Páriz Ferenc történetének folytatását végezte el Ember Pál. Mivel az összeállt és Németalföldre kijuttatott anyagok megszerkesztése és kiadása időben hatalmasat csúszott (20 évet), Friedrich Adolf Lampe az időközben a külföldön ismét megjelent Pápai Páriz-féle kiadvány helyett (1723) a *Narratio brevis*-t illesztette a kötethez.

Mártírium és applikációi

A fentiek ismeretében a felvett címhez kapcsolódva tehát Ember Pál esetén látszólag a gályarablevelek kapcsán illetve az egyháztörténet koncepciójában és narrációjában

¹⁶ Ld. Szilágyi Benjámint István kolligátumát = Tiszántúli Református Egyházkerület (Debrecen) Kézirattára, jelzete: R 575.

¹⁷ [Kocsi Csörgő Bálint], *Narratio brevis de oppressa libertate Ecclesiarum Hungaricarum (...) hoc ordine digessit N. N. Anno reparatae salutis 1676. Mensis Novembr. 25. die.* = LAMPE-EMBER (eds.), *Historia Ecclesiae Reformatae...*, i. m., 746–919.

ban megjelenő mártírtémáról lehet nyilatkozni. A mártírtémák azonban a kora újkori szerző egyéb kötetében is előkerülnek. Az 1698-as zsoldármagyarzatában a 29. zsoldár zsidó történelembeli alakjaiból magyar analógiák formálódnak meg: *Edom* (Habsburg Császárság), *Izrael* (Magyar Királyság) s *Júda* (Erdélyi Fejedelemség) bibliai versengése arra a meghasonlott magyar közpolitikai és vallási világra utal, amelyben a félig önálló (török vazallusállam) Erdély és a Magyar Királysághoz tartozó magyar világ közt érthetően közös a történelmi háttér. A külső hatalomhoz (Egyiptom, Asszíria, Babilon néven szereplő hatalmak az ószövetségi történetben) való viszony azonban már más koncepciót jelez a szöveg, mint száz évvel korábban tették Ember Pál elődei. A 16. században a kettős Antikrisztus-tan és a wittenbergi történelemszemlélet révén ezek az analógiák a Török és a Habsburg Birodalom párjaiként szolgáltak, ekkor a 17. század végén azonban egy finom elmozdulással az utóbbi már Edom világához kapcsolódik. Pontosabban a Habsburg-párti magyarországiak lesznek a zsidó nép magvát alkotó Izraeltől elhidegült Edom megfelelői, akik részben elszakadtak az ősi hagyománytól, s jelenleg nevetnek annak kínjain. Az Ember Pál-szöveg tehát a közös szemléleti paraméterre, a keresztény gyökerekre hívja fel a figyelmet.

Az 1700-ban megjelent nagy prédikációs kötete az egész egyházi év menetéhez illeszkedve kínált fel mintapredikációkat. A szerzői előszóban pedig kifejezetten jelezte, hogy az ún. árvagyülekezetek hasznára készítette kiadványát: azaz olyan lelkész nélküli közösségek számára, ahonnan vagy a háborús helyzet, és/vagy a katolikus ellenreformáció üzte el az egyházi és/vagy világi vezetőt. Ki nem mondottan tehát ez a szöveg is reflektált a korjelenségre, és nem politikálva segítséget nyújtott felekezete elárult közösségeinek. Ember Pál 1702-es kiadványa a predestináció vitatható téziseit értelmezte, immáron két protestáns (a lutheránus és a kálvinista) felekezet egymástól elkülönült vélekedéseit taglalta, de részint exegetikai, részint pedig elmélkedő formában. A cél feltétlenül ugyanaz, mint az 1698-as szöveg esetén: a megegyezés keresése, de nem a felekezeti unió irányába (ezt elutasította ekkor mindkét fél), hanem a spirituális egység felé: az isteni elválasztás dogmatikailag bonyolult kérdése helyett az Isten felénk irányuló szeretetére helyezve a hangsúlyt. Az 1704-es Jewel-kiadás (*Apologia Ecclesiae Reformatae*) pedig egy anglikán vitáit a túlzók ellen, ezt ekkor a debreceni főbíró, ifj. Dobozi István ösztönzésére kellett megjelentetni, mintegy a hithűség jegyében. Az éppen kezdődő Rákóczi-szabadságharc idején a civisváros kétkulacos politikát folytatott: sem a kurucokat nem engedte szívesen a városba, sem a németet; inkább elmenekültek a hadak elől (de mindegyiknek szállították a hadi eseményeknek és igényeknek megfelelően). Az egyensúlyozás olyan jól sikerült, hogy a küzdelmek végén a debreceni főbíró, ifj. Komáromi Csipkés György hathatós közreműködésével jött létre a megegyezés, az ő szatmári házában.

Láthatóan közvetett módon megtalálhatóak Ember Pál életében az emberi, életművében a felekezeti szenvedés megannyi jele, és a közvetítés, kiegyensúlyozás számtalan műfajban. Ahhoz, hogy eldönthessük, milyen mártírfelfogáshoz illeszkednek ezek a jelenségek, szükséges egy kis kitekintés a mártírság általános és kora újkori értelmezéseire.

A közbeszédben ismerünk szólást a fogalomhoz: valaminek a mártírja, mártírként dolgozik. A középkori egyes példaadó kiállítású személyek halálának helyét megszentelik (a középkori mártír, Szent Dénes kivégzésének a helye a párizsi Montmartre; Szent Péteré a római Szent Péter-tér). A hozzánk közelebb eső időben az egyes történelmi katalizmus utáni letisztulások idején a szenvedések emlékezetére létrehozta emlékhelyeket (Oradour-sur Glane, a mártírfalu), különleges emlékműveket (a Keresztek hegye Litvániában; Srinagar Kaszmírban; vértanúk emlékművei Shanghajtól Mohácsig). Sőt ünnepnapokat is: kezdve a kopt kalendárium kezdőpontjától, az európai mártírok évszázadok óta kodifikált emléknapjain át a 16. századi protestáns kalendáriumokig. Nem is beszélve a nemzeti megemlékezése helyévé és idejévé tett muzulmán, hindu, örmény, '56-os magyar, zsidó emléknapokról. A nemzetközi konfliktusok, a terrorizmus akut jelenségei (a Kaukázustól Kínán, Közép-Afrikán át a már megszokott közel-keleti eseményekig) mindig felvetik a harcok esetleges teológiai háttérét kérdését. Ezek illetve általában a 20. századi önkényuralmi rendszerek áldozatainak emlékezhelyei azonban gyakran nemcsak a mártír (ld. genocídium), de még a hős kategóriát is alkalmazzák ezekre (ellenállás hősi és/vagy mártír szerepe). Láthatóan tehát ez a fogalom nem kizárólag a vallási jellegű hitvallás- és szenvedéstörténet kultuszához kapcsolódik, de Európában zömmel abból indult ki.

Ha a használatban lévő fogalmakat kíséreljük meg közös nevezőre hozni, mind egyik kultúrában más-más elnevezéseket találunk. Európai keresztény fogalomként a mártír görög szó (*ο μάρτυρ*), etimológiáját tekintve többjelentésű: a denotátuma 'tanú', a konnotációja 'vértanú' jelentésben él. Az első ilyen értelmű megfogalmazást Pál apostolnak a római zsidók előtt mondott, az Újszövetségben görögül fennmaradt beszédében olvashatjuk (ApCsel 6–8), ahol ő István protomártír halálát mint Krisztust a jogi nyelv eszközeivel igazoló, rámutató jelként értelmezi. A görög tanú szó tehát itt válik egyben vértanú jelentésben használatossá. Mivel a beszéd feltehetően a korban a Palesztina provinciában beszélt palesztinai arám vagy ennek egyik dialektusa lehetett, a bibliai héber alapján ennek a kifejezésnek az ugyanilyen jelentésű héb. *מָרְתוּר* szó feleltethető meg. A továbbképzett alakjaikat (gö. *το μάρτυριον*, héb. *מָרְתוּר*) a tanúskodás, tanúbizonyosság, tanúság értelemben használták; a latin *Vulgata* pedig ezt követi (*martyr* és *martyrium* alakban). Ha más kultúrában keressük a hasonló áldozatokra használt fogalmakat, kissé hasonló elemeket találunk. Az arab *شهِيد* szó szintén a jogi szaknyelvből származik (tanúskodik, tanúsít), de a jelentése az iszlám vallásban kötött: mint harci erény, az iszlám 6. alappilléreinek (a kard dzsi-

hádjának) része. Ez a felfogás rokonítja az antik *hérosz*, hős és az európai keresztény *lovag* fogalommal, azzal a különbséggel, hogy a kereszténység nem tulajdonít a lovagi attitűdnek, s ebben akár a hősi halálnak dogmatikai vagy etikai jellegű szerepet, szemben az iszlám bizonyos irányzataival, ahol ez a dogmatikai lehetőség egyenesen az üdvösség egyik útjaként van kijelölve. A szanszkrit irodalomban is van egy hasonló fogalom (hindi *वीर*), mely a közel-keleti példával szemben szelvedebb arcú: ez a kifejezés az önkéntes áldozatot (étel, virág, tűz, élet, etc.) tevőre vonatkozik, mely a keresztény *szent s böjt*, illetve a zsidó *cadik* és *haszid* fogalommal mutat párhuzamot.

A mártír szó szemantikáját tekintve megállapítható, hogy a kereszténységben nincs kitértetett dogmatikai szerepben, szemben a muszlim vagy a hindu etikával. Használatának aspektusai érintkeznek egyrészt a vallási szent, hitvalló, hívő fogalommal, másrészt adott alkalommal az akut politikai, etnikai etc. konfliktusokhoz is kötődnek. Az európai középkorban az elvileg egy szó két kifejezésének önálló nyelvi élete: a *Martyrer* és *Blutzeuge* (mártír és vértanú) részint antik, részint német nyelvi fogalmak külön jelentést hoztak a 16. századi felekezeti konfliktusok idején. A protestantizmus új „hősei”, vértanúi az augsburgi vallásbékét követően konfessionálódottak: a katolikus múlt ikonszerű mártírjaival szemben újabb hitvallók dokumentumai szakralizálódtak, és újabb, immáron protestáns mártírkatalógusok, *Martyrerbuchok* és *Kirchenkalenderek* születtek. Ezáltal a sokáig kötött mártírfogalom polarizálódott, új kontextusban új jelentést vett fel. A mártírtáktá kora keresztény önigazoló divatja után a 16. század fedezte fel újra ezt a vallási műfajt. Szerencsétlenebb helyzetben ezek a kulturálisan kötött fogalmak ütköznek, mint az 1999-es indiai Kargilban történt vallási konfliktus rendezésekor. A hindu és az iszlám felekezet közti háborús helyzetet az állami katonaság zárta le, s mikor az elesetteket temették, akkor az áldozatokat ilyen vallási fogalmakkal nem merték leírni, mivel hagyománykeresztvezés alakult volna ki. A harcoló felek a saját hősi harcosait vagy mártírálldozataikat siratták, az állami katonák elesettjei közt pedig hindu, muszlim és keresztény egyaránt volt, így őket nem saját mártírtradíciójuk (itt egymást kioltó identitású konstrukciók) szellemében, hanem egy közös, új célt, az államért harcoló katonaként temették el.¹⁸

Ebből a tömör áttekintésből is látszik, hogy a mártír fogalom és jelenség mindig oppozícióban jelenik meg, ahol ez az egyház vs. világ (Római Birodalom – katakomba), vallás vs. vallás (kopt kalendárium, iszlám dzsihád), domináns felekezet vs. szubverzív felekezet (magyar protestáns gyászévtized, 1670–81), vagy éppen az államalkotó nép vs. egy etnikum (litván Golgota, örmény genocídium) ellenpárban fogható meg. A mártír mindegyik kultúrában bizonyos fenomenológiai aspektusok-

¹⁸ GUSZMANN Gergely, *A nemzeti hős szerepe a poszt-kolonális nemzetépítésben: Az 1999-es indiai-pakisztáni háború hősei*, Acta Academiae Paedagogicae Agriensis, N. S., S. Historiae, 35 (2008), 266–267.

kal is jellemezhető: a lehet az egy testidegen eretnek egy felekezeten belül (megoldás: kizárás), egy megtört szekta egy közösségen belül (megoldás: belső/külső hitvita), egy egyházellenes attitűd az államvallással szembeni heterodoxia (megoldás: szankciók), és legsúlyosabb esetben egyenesen egy felségsértő attitűd, államellenes összeesküvés (megoldás: eltávolítás, likvidálás). Ha kizárólag a keresztény mártírkánonokat és mártírkorszakokat vesszük szemügyre az ókortól napjainkig, megállapítható, hogy minden korszaknak, gyakran abban egy kultúrának is önálló arculata van.

Ha csak az Ember Pál kapcsán számba vehető fogalmakat szeretnénk kategorizálni, és csak mutatónk a megszabódított magyar gályarabokat Zürichben köszöntő Johann Heinrich Heidegger, történész professzor 70 lapos traktátusát elemezzük, akkor is belátható, hogy a 17. századra antik mítoszok, kora keresztény mártírtájak, középkori legendák, nyugat-európai protestáns mártíriumok és az akkori jelen üldöztetések eseményei, toposzai kerülnek itt egymás mellé.¹⁹ Ezek közül egyetlen fogalomsort emelek ki, mely itt Debreceni Ember Pál kapcsán plauzibilisen körüljárható.

Ki mindenki lehet tehát keresztény mártír?

a) Aki vallást tesz (hívalló, *confessor*) – ez bárki lehet, aki nem rejti el magát egy vitában, tehát a kánaáni és a szociológiai szóhasználatban a hívő („aki vallást tesz énrolam...”). Ez Ember Pálra is vonatkozik egyértelműen.

b) Aki üldöztetést vállal (*martyres designati*) – ez a kor fogalmaiban az exul-lét, a menekült status, mely a vallásháborúk korában általános élmény volt. Kora újkori szerzőnk is háborús övezetekben élt, gyakran kellett menekülnie, sőt börtönt is megjárt, jóllehet ezt műveiben soha nem fitogtatta.

c) Aki szenved (*martyres vindicati*) – ez a megaláztatás, kirekesztés (*labellisation*) megannyi formájára terjed ki, és a római etika *patentia* erényével is érintkezik. A szenvedés számos történetét örököltette meg Ember Pál az egyháztörténetében, egyének, közösségek (collegiumok, gályarabok, városok) nyomorúságait; sőt emléket állított még mecénásának Thököly Imrének is, akinek a sírfeliratával zárta le szerkesztett kötetét.

d) Aki meghal (*martyres coronati*) – ennek konnotációi pedig ismét csak összefüggenek a különböző vallási, felekezeti, politikai fogalmakkal. Ember Pál szolt a gályarabokról, de kizárólag a holtakról mint *coronatusokról*, az élöket mint szenvedőket (az előző kategória szerint) emlegette. Egyetlen személyt említett *vivus*

¹⁹ Johann Heinrich HEIDEGGER, *Consolatio Christiana [sanctae] Martyrum, omniumque persecutiones sustinentium...*, Resp. J. H. Ziegler, F. Brunner, Tiguri, typis D. Gessneri, 1678 (VD17 3:315675E); David EL KENZ, *Les Bûchers du Roi : La culture protestante des martyrs (1523–1572)*, Seyssel, Champ Vallon, 1997, (Époques). A Fox-, Crespin-, Goulart-recepcióhoz ld. CSORBA DÁVID, *Kálvinista mártírműfajok magyar földön* = CSORBA-FAZAKAS, (szerk.), *Protestáns mártírológia...* i. m., 37–54.

Martyr-ként, a 94 évet megélt, sok nyomorúságot látott, de hitében megállt lelkész, Kiskomáromi Istvánt.²⁰ Ez a személy azonban a források alapján nem azonos az ilyen néven élt gyulafehérvári tanárral, s így már korrelatív forrás nem lévén, éppen öröla nem tudunk semmit.

Megállapítható, hogy ezek alapján Ember Pál nem a kortárs nyugat-európai történetírók magasztos mártírfogalmait használta, nem idézett művében mártírtáktát, *Martyrerbuchot* és *Kirchenkalendert*; hanem csak a finoman cizellált keresztény értékrend biblikus erényeit, hívalló életmintáit. Nem dicsékedett a szenvedésekkel, s nem tett önreflexív megállapításokat sem. Felmerülhet a gyanú, hogy a 17–18. század fordulójának tanúja, a kelet-magyarországi szenvedéseket látott és megélt értelmiségi szublimálta ezeket az élményeket a keresztény panelek mögé? Egyetlen példát hozok ennek ellenpontjaként, hogy szemléltessem, miként érzékelhető: a kora újkori lelkész hiteles tanúja volt a számtalan nyomorúságnak, de mindezt finoman, kulturális szimbólumokkal tette kézzelfoghatóvá. Amikor egyik szolgálati helyének, Szatmár városának történetéről írt, emléket állított a hely 1703-as pusztulásának, s ebben a leírásban példáját adta nemcsak a város, de a kultúra mártírúrnának is.

Szatmár-elégia (1703)

Szatmár és Németi ikervárosai a Szamos folyó mentén középkori gyökerekkel rendelkeztek. Az előbbi a vár körüli magyar, az utóbbi a várostól nyugatra eső helység kezdetben a német telepéseket foglalta magába. A reformáció elérte a várost, lett önálló lelkésze mindkét helynek, sőt a várban lévő katonaságnak is. Hasonlóan prosperált az iskola: a közoktatáson kívül a városi humanista iskolát Milotai Nyilas István szervezte át debreceni mintára, a debreceni Collegium partikulájaként a mai értelemben vett gimnáziummá (alsó és felső szintű iskolával); míg Németin csak az akkori fogalmak szerint csonka gimnázium működött (csak alsó szintű iskolával). A hatáskört jelzi, hogy 1649–93 közt 15 fő jutott el innen külszrági akadémiára.²¹ A várban helyőrség lakott, és a Partium egyik kapujaként stratégiai fontosságú kereskedelmi és katonapolitikai csomópontként gyakran esett áldozatul a politika viharainak. Fegyver alatt állt az 1660-as években, 1672-ben Teleki Mihály támada, s helyezte bele Habsburg zsoldosokat, 1703-ban pedig II. Rákóczi Ferenc hadai veték ostrom alá. Ez az év különösen nagy válságot hozott, melyről minden korabeli városi krónikás megemlékezett. A kuruc felkelés kirobbanásakor előbb a németek pusztították el Németi városát, hogy el ne foglalhassa az ellenfél. A felperzselt föld

²⁰ LAMPE-EMBER (eds.), *Historia Ecclesiae Reformatae...* i. m., 569–570.

²¹ BURA László, *A szatmári református kollégium és diákjai: 1610–1852*, Kolozsvár, EME, 1994 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 217) = (<http://mek.oszk.hu/02800/02818/02818.pdf>).

taktikáját alkalmazták, s kitelepítették a lakosokat a hóstátból, Németiből Szatmár városába, illetve a szomszédos Szőlőhegyre, majd felégették a települést. A kurucok táborát verték a várostól keletre, a folyó túloldalán, és 8 hónapon át folyt az ostrom. A végén – egy árulásnak köszönhetően – elesett a város és a vár is.²² Ekkor már Ember Pálnak és lelkésztársának is menekülnie kellett a Szőlőhegyről, de jellemző eset, hogy ez év karácsonyán és egy év múlva is Ember Pál visszatért volt gyülekezetéhez, és mondott itt lélekerősítő prédikációt. Sőt ebben az időszakban temetett el egy nemesurat a kurucok seregéből. S ezt meghallgatta maga a Fejedelem is, akit igen megrikatott Ember Pál szemlélődő, bölcselkedő típusa és határozott prófétai attitűdje: a szatmár–szőlőhegyi temetésen a lelkész megövendölte a harcok keserű végét.²³

Ember Pál az egyháztörténetben előbb leírta Szatmár városát, egyházi jogállását, majd közölte lelkészeinek és tanárainak az általa ismert listáját egészen saját koráig és személyéig, majd a régen ékes, népes, most elpusztított város szenvedéstörténetét jellemzendő ennek a szakasznak a végére illesztette a végső pusztulásra saját emlékversét.²⁴ „In A. 1703. ingenti cum fragore destructa est Urbs & Schola Szattmariensis, cum Templo, turribus & Parochiis; quam indeflebilem jacturam, lugubri carmine desueta Compileris Musa, statim ubi aliquid respirationis datum est, tali planctu irroravit:

Septembris bis quarta dies, superadde viginti,
Lugubres inter fasto aevum memoranda,
Gnatis natorum nigro signanda lapillo!
Hacce die si quidem Mars & Vulcanus atroci
Nobile Szattmarium rabie destruxit, & ussit.
Excidat illa dies aevo, ne postera credant
Secula, barbariem tantam in sua viscera gentis
Hunniacae, quam nos taceamus, & obruta multa
Nocte tegi propriae patiamur crimina gentis.”

Ennek az elégiának az intertextuális utalásai olyan hagyományrétegeket fednek fel, melyek Ember Pálnak a már fent jellemzett, szelíd apokaliptikáját és mártírképeit ékesen szemléltetik. A bevezető referenciális prózai rész és az 1–3. sor antik irodalmi mintákat idéz meg. A *lugubris carmen* siralomének (*planctus*), panaszdal, melyre az *elégia* metruma érvényes; itteni konnotációja a humanista városszirató felé tereli az olvasó figyelmét (*lamento*): az egyháztörténet szerkesztőjének *Musája* az

²² ESZE Tamás, *II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata*, Századok, 85(1951/1–2), 30–119.

²³ SZATMÁRI PAKSI István, *Catalogus Bibliothecae Theologiae Historico-Criticae*, [kézirat], [Debrecen, 1773], leírta: GÁTI József [Kocsord, 1791] = Tiszántúli Református Egyházkerület (Debrecen) Kézirattára, jelzete: R 188, 328.

²⁴ LAMPÉ-EMBER (eds.), *Historia Ecclesiae Reformatae... I. m.*, 620.

invocatióban Klió (történetírás) helyett Euterpé (gyászdal, lírai dal) felé fordulását jelzi. A *fasti* szó és a pontos dátum (1703. szeptember 28.) jelzése műfaji szerepet ad meg: az ókori kalendárium-verseknek (Ovidius) a 16. század óta divatos *Kirchenkalender* formáját (ld. M. F. Illyricus, É. Dolet, N. Chytraeus kiadványait) idézi meg.²⁵ A *nigrus lapillus* szintagma viszont a szintén ókori epitáfium-írást (*signare gerundivum*) és közvetve az emlékoszlop-állítás („*aere perennis*”) horatiusi elvét.

A 4–9. sor a hadi események következményeinek a leírását adja számos irodalmi allúzióval. A görög istenpáros (*Mars* és *Vulcanus*) a háború és a pusztítás metaforái, melyek egy, Ember Pál által is másutt használt korabeli szópárnak, a tüzzel-vassal (*igne et ferro*) kifejezésnek a metonímiái. A *nobilis civis* nem a szabad királyi város címre alludál, hanem a mezőváros nyújtotta (1 év +1 nap) nemesi szabadságra; a kurzívált helynév pedig jelzi, hogy a valaha létezett ikervárosból most már csak annak az egyik feléről, annak utolsó tagjának mítikus távlatú, apokaliptikus pusztulásáról szól a siralomének. A pusztulás eszközeit egyértelműsítette a szerző: a *Gens Hunniacae*, a szittyia nemességet jelölte meg ezzel a metonímiával; tehát ismét csak Szatmár várának s városának elpusztítóit jelölte a támadó kurucokban. A 6–9. sorok hipotextusa egy ismert korabeli szöveg, melynek teljes parafrázisát adja. Az *Excidat illa dies aevo...* kezdetű epigramma Jacques August de Thou hugenotta-históriájából, annak latin edíciójából (1620) származik.²⁶ A Szent Bertalan-éj borzalmait is megörökítő krónikában a protestánsok katonai vezetőjének, Coligny admirálisnak a lemészárlását követően ennek irodalmi reflexiójaként került be ennek az összövege, melyet ilyen incipittel a francia történetíró apja írt. Versében recitálta a Caesar korabeli versírót Papinius Statiust, aki korának polgárháborújára reflektált siratóénekével. A vers utolsó két sorában, a reflexió elnémul, hogy az éj leple (*nocte tegi*) takarja el az *obruta crimina*, vagyis a szörnyű kegyetlenségeket. Olyan igék jelennek meg itt, mint a *taceamus* és a passzív *patiamur*, melyek részint Seneca-imitációk, részint keresztény erények (a hallgatás és a türés), sőt éppen közös szemléleti paraméterek miatt ezért egymásra is értettek. Konnotációiban megidéződhet Tacitus távolságtartó történeti nézőpontja, vagy az ismert gnóma, „*inter arma silent Musae*” parafrázisa.

Ez a városszirató a komor hangulatával a szatmári városi reformáció leírásának a végén az emlékező visszatekintő pillantását rögzíti, a háborút megélő és elszenvető ember örök reflexiójával. A gyásznak, *planctus* felidézi a pusztulás kulturális elő-

²⁵ Paul Gerhard SCHMIDT, *Antike Kalenderdichtung in nationalgeprägter Umformung des 16. Jahrhunderts: Die „Fasti ecclesiae christianae” des Nathan Chytraeus = Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn*, hrsg. v. Tibor KLANICZAY, S. Katalin NÉMETH, P. G. S., Bp., Balassi, 1993 (*Studia Humanitatis*, 9), 115–117.

²⁶ Ld. OLÁH Róbert, *A Parisi lakodalom (1572): Egy 18. századi elbeszélés a Szent Bertalan-éjről = Csorba-Fazakas, (Szék), Protestáns mártírológia... I. m.*, 232–258.

képét, kálvinista toposzát, úgymint a hugenotta mártírkontextust, s ezen keresztül a cézári polgárháború borzalmait és értelmetlenségét. A városa pusztulásának emléket állító oszlopvers, sírfelirat az antik és középkori mártír-képek közül a *patientia*-értékére helyezi a hangsúlyt, és a versíró a mártírkategóriákat még ekkor sem vonatkoztatja önmagára. Kimondható, hogy énképe hitelvi alapon állt, s nem rendült meg, az üldözöttség, a szenvedés (*passio*) ugyanis krisztusi erény, tehát kvázi önigazolás (*vera Ecclesia*-képhez kötött). A mártírkép tehát nem direkt módon van jelen a Debreceni Ember Pál-életműben, hanem közvetett módon, kulturális kódokon keresztül érzékelhető, s részint exegetikai, részint pedig hermeneutikai módszerrel fejthető fel.